Historicity Research Journal
Volume 1 | Issue 8 | April 2015 ISSN:- 2393-8900

Research Article

मुघलांची प्रशासन व्यवस्था

राम फुन्ने

प्राचार्य स्व. नितीन कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाथरी जि. परभणी.

***सारांश* :**

मोगल प्रशासन हे प्रामुख्याने अकबराचे प्रशासन म्हणून ओळखले जाते. मोगल साम्राज्याच्या संपूर्ण प्रशासन व्यवस्थेत या दृष्टिने आमुलाग्र परिवर्तन त्याने घडवून आणले. एक वास्तववादी मुत्सद्दी व राजकारणी आणि प्रतिभासंपन्न प्रशासन म्हणून अकबराने राज्ययंत्रणेच्या प्रत्येक विभागवार व पैलूवार आपली अशी छाप उमटवली होती. जी कधीही न पुसता येणारी होती. मोगलांच्या प्रशासन व्यवस्थेचा खऱ्या अर्थाने अकबर हा जन्मदाता किंवा संस्थापक होता. त्याच्या कारकीर्दीच्या काळातच ही प्रशासनव्यवस्था भारतात रूजली आणि त्यानंतर होऊन गेलेल्या त्याच्या वारसदारांच्या काळात एका शतकापेक्षा अधिक काळ ही प्रशासनव्यवस्था उत्तमपणे कार्यरत होती.

***प्रस्तावना* :**

मोगलांची प्रशासनव्यवस्था ही केंद्रिय प्रशासन व्यवस्था, प्रांतीय प्रशासनव्यवस्था, जिल्हा प्रशासन व्यवस्था, तालुका प्रशास-न व्यवस्था आणि ग्राम प्रशासन व्यवस्था या पाच घटकांत विभागली आहे. या प्रशासन व्यवस्थेशिवाय या ठिकाणी लष्करी व्यवस्था पाहण्यापूर्वी त्यांच्या प्रशासनव्यवस्थेचा सिध्दांत पहाणे आवश्यक ठरते.

मोगल प्रशासनव्यवस्थेचे प्रमुख सिध्दांत :

१. अकबराने प्रशासन व्यवस्था करीत असतांना राजनीतीस धर्मापासून अलग ठेवले. त्यांने मुल्ला आणि उलेमा यांच्या शासनव्यवस्थेत होत असणारा हस्तक्षेप बंद केला.
२. अकबराने आपल्या राज्यातील सर्व लोकांना धार्मिक स्वातंत्र्य दिले होते. जबरदस्तीने मुसलमान झालेल्या लोकांना त्याने हिंदू धर्म ग्रहण करण्याची अनुमती दिली होती.
३. अकबराने सर्व जातीतील लोकांना पात्रतेनुसार प्रशासनात उच्च पदे बहाल केली.
४. अकबराची शासनव्यवस्था निरंकुश राजेशाही स्वरुपाची असली तरी त्यांनी लोककल्याणाची बरीच कार्य केली.
५. अकबराने प्रशासकीय अधिकारी आणि लष्करी अधिकाऱ्यांना अलग न ठेवता त्यांना दोन्ही ठिकाणची कामे कर भाग पाडले होते. भगवानदास, तोडरमल, आणि मानसिंह या प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना सेनापती म्हणून रणांगणावर जावे लागत होते.
६. अकबराने आपल्या राज्यातील जनतेवर खूप प्रेम केले.. तो स्वतः हिंदू चालीरितीप्रमाणे वागत असे. म्हणून अकबर हिंदू जनतेत प्रिय बनला. वरील सर्व सिध्दांताचा अवलंब करून अकबराने आपली व पर्यायाने मोगल प्रशासन व्यवस्था मजबूत बनविली.

केंद्रिय प्रशास-न व्यवस्था :

१. सम्राट

मोगल सम्राट हा राज्याचा सर्वोच्च अधिकारी होता. सर्व सत्तेचे केंद्रिकरण त्याच्या हाती एकवटले होते. मोगल सम्राट अनियंत्रित व निरंकुश राज्यकर्ते होते. सम्राट हा राष्ट्रप्रमुख, सर्व सेनादलाचा सर्वोच्च सेनापती, कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळ, आणि न्यायव्यवस्थेचा तोच सर्वोच्च अधिकारी होता. मोगल सम्राटाची राज्यसत्ता अनिर्बंध असली तरी कर्तव्याच्या जाणिवेचे बंधन मोगल सम्राटावर होते.

सर जदुनाथ सरकार यांच्या मते, मोघलांची शासनव्यवस्था ही अरबी आणि इराणी शासनव्यवस्थेचा भारतातील एक प्रयोग होता.

अकबराने धर्मसहिष्णुतेचे धोरण अवलंबून साम्राज्यातील सर्व प्रजेला समान वागणूक दिली. त्याने खऱ्या अर्थाने भारतात सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. सम्राटांची इच्छा किंवा आदेश म्हणजेच कायदे होत. साम्राज्यातील सर्व नोकर, मंत्री आणि अधिकारी यांना नियुक्त करण्याच्या आणि त्यांना काढण्याचा अधिकार सम्राटाला होता. सम्राट आपल्या प्रजेचे सुख आणि त्यांचे कल्याण हे आपले ध्येय मानत असत. राजपद ही आरामाची वस्तु नाही असे त्यांचे मत होते. अकबर तर दिवसातून तीन वेळा राजकार्यासाठी महालाबाहेर पडत आणि रात्री आपल्या पदाधिकाऱ्यांशी राज्यकाराभाराबाबत चर्चा करीत असत. तो न्यायाने राज्य करत होता.

मंत्रिपरिषद :

सम्राटाला राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी काही मंत्री असत. या मंत्र्याच्या अधिपत्याखाली विविध विभाग होते. राज्यकारभारातील या मंत्र्यांची नियुक्ती व पदच्युती स्वत: राजा करत असे. सम्राटाच्या आदेशानुसार मंत्र्याला आपल्या खात्याचा कारभार पहावा लागत असे. राज्यकारभाराबाबत मंत्र्यांना व्यक्तिगत स्वातंत्र्य नव्हते. संपूर्ण प्रशासन व्यवस्थेवर सम्राटाची जबरदस्त पकड व कठोर नियंत्रण होते.

१.वझीर किंवा वकील :

मोगल सम्राटाच्या पंतप्रधानाला वझीर किंवा वकील म्हणत असत. सम्राटानंतर तो सर्वात उच्च पदाधिकारी होता. वझीर हा शासक आणि शासित यांना जोडणारा दुवा होता. वझीराची सर्व प्रशासकीय विभागवार देखरेख असे. सम्राटाच्या पूर्व सूचनेनुसार आपल्या खात्यातीलअधिकाऱ्यांची नेमणूक व पदच्युती तो करत असे. वझीरच राजस्व विभागाचाही प्रमुख होता. छोट्या-मोठया स्वाऱ्यांचे नेतृत्व वझीर करीत असे. परंतु वझीराला कायमच सम्राटाच्या सेवेत उपस्थित राहावे लागत असल्यामुळे प्रदीर्घ काळ चालणाऱ्या मोहिमेवर वझीराची रवानगी होत नसे. दिवाण मोगल शासन प्रणालीमध्ये दिवाणालाच अर्थमंत्री याही नावाने ओळखले जात असे.

दिवानाचे कार्य

१. साम्राज्याचा जमाखर्च पहाणे.
२. मालगुजारीचा बंदोबस्त करणे.
३. जमीनधारा व इतर उत्पन्नाच्या बाबतीत कराचे प्रमाण निश्चित करणे.
४. व्यापार, खाणी व जंगल जमीन यांच्यावरील करांची वसुली करणे.
५. राज्यातील होणाऱ्या विविध खर्चावर देखरेख ठेवणे.
६. शाही खजान्याची देखरेख ठेवणे.
७. साम्राज्यातील सर्वच कागदपत्रांचे निरीक्षण करणे.
८. राज्यातील सुभ्यांमधील दिवानांची नेमणूक करणे.
९. साम्राज्यातील सर्व प्रकारच्या अर्थविषयक कागदपत्रांवर शिक्कामोर्तब करणे.

अशाप्रकारची कामे दिवानाला करावी लागत असत. मुजफ्फर खान शाह मन्सुर आणि राजा तोडरमल हे अकबराचे प्रसिध्द दिवान होते.

मीरब□ी (सै-यमंत्री)

सुलतानशाहीतील दिवान-ए-आरिजप्रमाणे मीरबक्षीचे कार्य होते. दरबारात राजासिंहासनाच्या उजव्या बाजूला मीरबक्षी यांचे स्थान असे. त्याचे कार्य पुढील प्रमाणे:

१. साम्राज्यातील मनसबदारांच्या नेमणुका करणे, त्यांचे पगाराच्या कागदपत्रकांवर शिक्कामोर्तब करणे.
२. सैन्यातील सर्व अधिकाऱ्यांचे पगारवाटप व त्यांचा हिशोब ठेवण्याचे काम मीरबक्षीकडे होते.
३. सैन्यातील कोणत्याही अधिकाऱ्यांच्या पगारासाठी पूर्व संमती देणे.
४. राजवाड्यात नेमल्या जाणाऱ्या पहारेकऱ्यांची यादी मीर बक्षीलाच तयार करावी लागत असे.
५. साम्राज्यातील सर्व मनसबदारांची नावे, त्यांचा दर्जा व त्यांचे वेतन यांची नोंद ठेवणे.
६. सैन्याला लागणारी शस्त्र सामुग्री, अन्न पुरवठा, वहातुकीची साधने, इ. नियोजन करणे.
७. केंद्रीय प्रशासनातील मंत्र्यांची, बहुतेक सर्व पदांवरील पदाधिकाऱ्यांची भरती सेना नायकांच्या स्वरूपा त होत असल्यामुळे या पदाधिकाऱ्यांचे व त्यांच्या अधिन असलेल्या सैन्यदलांचे हिशोब निश्चित करून त्यांना पगार देण्याचे काम मीर बक्षीमार्फत होत असे.

सद्र-उस-सुदूर

धार्मिक विषयाच्या बाबतीत सम्राटाला सल्ला देण्याचे मुख्य कार्य सद्र-उस-सुदूर या अधिकाऱ्याचे होते. सरकारी दान धर्माची व्यवस्था पहाणे, धार्मिक संस्था व साधुसंतांना देणग्या देण्याचे कार्य करणे, तसेच साम्राज्यातील सर्वोच्च न्यायाधीश म्हणून काम पाहण्याची जबाबदारी या मंत्र्यांवर होती. सरकार कुराणातील बंधनाचे किंवा कायद्याचे पालन करते किंवा नाही हे पहाणे. ईस्लाम धर्माच्या शिक्षणाला उत्तेजन देण्याचे कार्य तो करत असे. सम्राट रमजान महिन्यात अन्नदान, पवित्र प्रसंगी आणि दरबारातील समारंभाच्यावेळी दानधर्म करण्यासाठी मोठया प्रमाणात द्रव्य व राठी अलग राखून ठेवत असे. राज्यातील स्थानिय सद्रांची नियुक्ती करणे. या पदाकरीता पवित्र जीवन जगणाऱ्या व्यक्तिींची तसेच श्रेष्ठ दर्जाच्या अरबी विद्वानांची सम्राट निवड करत असे.

१.□ा-ा-ए-सामॉ

शाही परिवारातील छोटया मोठया खर्चाचे उत्तरदायित्व खान-ए-सामॉ या अधिकाऱ्यावर होते. हा शाही परिवाराचा अध्यक्ष असे. शाही कुटुंब आणि जनानखाना शाही भोजनशाळा, सम्राटाचे अंगरक्षक दल, महालातील सेवक वर्ग, राजघराण्यातील व्यक्तिंचा खर्च, सम्राटांच्या खाजगी बाबी यांची व्यवस्था पहाण्याचे काम खान-ए-सामा याचे होते. बहुतेक वेळी खान-ए-सामाँ मधूनच वझीराची निवड केल्या जात असे. कारण हा अधिकारी सम्राटाचा अत्यंत विश्वासपात्र सेवक बनलेला असे.

२.□ाझी-उल-□झा-ा

हा राज्यातील प्रमुख न्यायाधीश होता. राज्यातील दिवानी व फौजदारी दाव्यांचा निकाल लावणे, कुराणातील कायदा, लष्करी कायदा यांची अंमलबजावणी करणे, राजाला न्यायदानविषयक कायदेशीर सल्ला देणे, प्रांतीय न्यायाधिकाऱ्याच्या काझीच्या नेमणूका करणे इत्यादी त्याची प्रमुख कार्ये होती.

३.मुहतसीब

मुहतसीब हा मंत्री जनतेच्या नैतिकतेचे नियंत्रण करणारा अधिकारी होता. तो सार्वजनिक नीतिमत्तेची पातळी उच्चस्तरावर नेण्याचे व मुसलमानी जनता पैगंबराच्या अपेक्षेप्रमाणे वागत आहे किंवा नाही यावर देखरेख ठेवत असे. तसेच अंमली पदार्थाची विक्री रोखणे आणि वेश्या व्यवसायावर निर्बंध ठेवण्याचे काम करत असे.

४.दरो□ा-ए-डाक चौकी

हा टपाल व गुप्तहेरखात्याचा प्रमुख. त्याच्या हाताखाली राज्यात गुप्तहेरांची एक प्रचंड यंत्रणा कार्यरत होती. या यंत्रणेमार्फत साम्राज्यात घडणाऱ्या बारीकसारीक महत्त्वपूर्ण घडामोडींचा तपशील त्याच्याकडे असे. सम्राटाच्या पूर्वसम्मतीने आपल्या हाताखालील साम्राज्यातील गुप्तहेरांची, समाचार लेखकांची व संवादवाहकांची नेमणूक तो करत असे.

मीर आतिश :

शाही तोफखान्याचा हा अधिकारी प्रमुख होता. तोफखान्याची व्यवस्था पाहणे, तोफा, बंदुकांच्या निर्मिती कार्यावर देखरेख ठेवणे, दारुगोळयाचा पुरवठा करणे, गोलंदाजाच्या नेमणूका करणे. शाही किल्ल्यांचा प्रबंध पाहणे. आदी मीर आतिशची प्रमुख कार्य होती.

प्रांतीय शासन

मोगलांची प्रांतीय शासन व्यवस्था केंद्रीय शासन व्यवस्थेचे लहान रूप होते. प्रांताधिकाऱ्याला सुभेदार निझाम या नावाने ओळखले जात असे. प्रशासनाच्या सोईसाठी मोगल साम्राज्याचे अकबराच्या काळात १५ प्रांतात विभाजन करण्यात आले होते. अकबराचे प्रांतीय शासन सुसंघटीत होते. या प्रांतीय शासनातील अधिकारी व त्यांचे अधिकार व कार्य पुढील प्रमाणे :

१.सुभेदार/निझाम/सिपह सालार

सुभेदार हा प्रांतीय शासनाचा प्रमुख होता. सुभेदाराची नियुक्ती आणि पदच्युती स्वतः सम्राट करत असे. सुभेदार सम्राटाचा प्रतिनिधी म्हणून प्रांताचा कारभार पाहत असे. सुभेदाराच्या एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतात बदल्या होत असत. त्याचे पुढीलप्रमाणे कार्य होते.

१. सम्राटाच्याआदेशाचे पालन करणे.
२. सम्राटाच्या आदेशाची अंमलबजाव□ा □र□.
३. प्रांतात शांतता व सुव्यवस्था राखणे.
४. न्यायदान करणे, मोठया शिक्षाचा अधिकार नव्हता. उदा- मृत्युदंड
५. शेती, उद्योग, शिक्षण इ. क्षेत्राला प्रोत्साहन देणे.
६. लोकांच्या कल्याणाचे कार्य करणे.
७. महसूल जमा करण्यासाठी दिवान व अमील यांना मदत करणे.
८. लोकांना धार्मिक स्वतंत्रता देणे.
९. चोर-दरोडेखोरांपासून जनतेचे रक्षण करणे.
१०. प्रांतीय अधिकारी जर उद्दामपणे वागणाऱ्या जहागिरदार व कनिष्ठ अधिकाऱ्यास कडक शासन करणे.
११. धार्मिक तीर्थक्षेत्राचे संरक्षण करणे.
१२. परकिय आक्रमणापासून प्रांताचे संरक्षण करणे.
१३. मांडलिक राजाकडून वार्षिक खंडणी वसूल करून ती सम्राटांकडे पाठवणे. १४
१४. सम्राटाला आवश्यकता वाटल्यास सैनिकी मदत करणे.

२.दिवा�

दिवान हा प्रांतीय, वित्तीय विभागाचा प्रमुख अधिकारी होता. तो प्रांतातील दुसरा महत्त्वाचा अधिकारी होता. त्याची नियुक्ती सम्राट केंद्रीय दिवानाच्या (वझीर किंवा दिवान ए अला) याच्या शिफारशीनुसार करीत असे. त्याचे पुढील कार्य

१. प्रांताच्या पैशाचा हिशेब ठेवणे.
२. प्रांतातून शेतसारा आणि इतर कर वसुल करणे.
३. प्रांताची आर्थिक स्थिती मजबूत करणे.
४. प्रांताच्या विविध विभागावर देखरेख ठेवणे.
५. शेतकऱ्याला शेतीचे उत्पादन वाढवण्यासाठी कर्जाच्या स्वरूपात आर्थिक मदत करणे.
६. प्रांतामधील जहागिर, धार्मिक स्थळे व साधु संतांना दिलेल्या जमिनीची कागदपत्रे सांभाळून ठेवणे. त्या जमिनीवर देखरेख ठेवणे आणि त्या जमिनीतील उत्पादनाचा हिशेब ठेवणे.
७. जमिनीच्या आर्थिक परिस्थितीची माहिती व्हावी म्हणून प्रांतात दौरे काढणे, प्रांतीय दिवानावर सुभेदाराचे नियंत्रण नव्हते. वास्तविक पाहता हे दोघेही एकमेकावर नियंत्रण ठेवत असत. त्यामुळे विद्रोह होण्याचा संभव नसे प्रांतीय दिवानाचा सरळ संपर्क केंद्रिय दिवानाशी असे.

३.काजी व सदर

काजी व सदर हे प्रांतातील धार्मिक विभागाचे प्रमुख होते. त्याची नियुक्ती केंद्रामधील सदर-उस-सदर यांच्याकडून होत असे.

त्यांची कार्ये-

१. सदर म्हणून प्रांतामधील धार्मिक कार्य करणे व काझी या नात्याने ते न्यायदानाचे काम पाहत असत.
२.विद्वान, दीन-दलित आणि गरजू लोकांना मदत करणे हे प्रमुख कार्य
३. फौजदारी खटल्याचा निकाल देणे व आपल्या अधिन असलेल्या काझीवर नियंत्रण ठेवणे.
४.धार्मिक तीर्थ स्थळांना मदत करणे. कनिष्ठ न्यायाधिशांच्या नेमणुका करण्यासाठी शिफारसी करणे व त्यांच्या कामावर नियंत्रण ठेवणे.

साधारणतः सदर आणि काझी या पदावर चारित्र्यवान, विद्वान आणि प्रामाणिक व्यक्तिचीच नेमणूक केली जात असे.

४.प्रांतीय बक्षी

प्रांतीय बक्षी म्हणजेच खजिनदार त्यांची नियुक्ती सम्राट केंद्रीय मीर बक्षी यांच्या शिफारशीनुसार करती असे. त्याची कार्ये :

१. सैन्याची भरती करणे, त्यांच्यात अनुशासन करणे.
२. सैनिकी अभियानामध्ये सहभागी होणे.
३. घोड्यांचे निरीक्षण करणे.
४. गुप्तहेर विभागाचा प्रमुख या नात्याने त्यांना गुप्त माहिती मिळवून ती सम्राटाकडे पाठवावी लागतात.

५.शहराचा प्रमुख कोतवाल :

हा शहर व राज्यातील प्रमुख बंदराचा अधिकारी असे. त्याला मदतनिस असे त्याला तराळ असे म्हणत. कोतावालाची नियुक्ती केंद्राकडे होत असे त्याचे कार्य

१. शहरात शांतता व सुव्यवस्था ठेवणे.
२. शहराच्या प्रत्येक गल्लीमध्ये पहारेकऱ्याची नेमणूक करणे.
३. पहारेकऱ्यास शहरात रात्री गस्त घालण्यास सांगणे आणि गावचे चोर दरोडेखोरांपासून संरक्षण □र□.
४. परकीय आक्रमणापासून शहराचे रक्षण करणे.
५. मोगल सम्राट व वरिष्ठ अधिकारी यांच्या आदेशानुसार वागणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे.
६. शहरातील बाजारपेठांचे संरक्षण करणे, मालाच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवणे. आणि दळणवळणाच्या साधनांची व्यवस्था करणे.
७. मादक पदार्थ आणि वेश्या व्यवसायावर नियंत्रण ठेवणे.
८. शहरातील धार्मिक तीर्थस्थानावर देखरेख ठेवणे.
९. स्मशानभूमीवर लक्ष ठेवणे व त्याचे संर□□ □र□.
१०. शहरातील बेवारस असलेली जंगम आणि स्थावर मालमत्ता जप्त करणे व ती सरकारच्या ताब्यात देणे.

६.मीर बहार

हा जकात अधिकारी त्याची कामे पुढीलप्रमाणे

१. व्यापारी मालावरील जकात वसुल करणे.
२. जलवाहतुकीवरील कर वसुल करणे.
३. बंदराच्या किंवा शहराच्या व्यवस्थेसाठी कोतवालाला मदत करणे.

याशिवाय इतर अधिकारी होते त्यामध्ये
अमिल - मालगुजारी वसुल करण्याचे काम हा अधिकारी करत असे.
वितिक्ची - हिशोब ठेवण्याचे काम करणारा अधिकारी
पोतदार - शहरातील शांतता आणि सुव्यवस्था राहण्यासाठी कोतवालाला मदत करणे, गुन्हेगारांचा तपास लाव□.

सूचनावाहक

हे अधिकारी बातमी देण्याचे काम करत असत. १. वाक-ए-नवीस, २. सचातह-निगार ३. खुफिया नवीस व ४ हरकारह हे चार अधिकारी सूचनावाहक म्हणून काम करत असत. हे सर्व अधिकारी दरोगा-ए-हा□-चौकी या विभागाच्या नियंत्रणाखाली काम करत असत.
□रोडी : हा अधिकारी कर वसुली करून तो पोतदाराकडे पाठवित असे.

अमीन : हा अधिकारी कर निश्चित करत असे.
□ा-नु-न□ा : हा अधिकारी भूमीचे विवरण ठेवीत असे.

जिल्हा किंवा सरकार प्रशासन

प्रशासनाच्या सोईसाठी मोघलांनी प्रांताचे विभाजन अनेक जिल्हा किंवा सरकारमध्ये करण्यात आलेली होती. जिल्हा प्रशासनातील अधिकारी व त्यांचे कार्य पुढीलप्रमाणे

१.फौजदार (हकिम)

फौजदार हा जिल्हा प्रशासनातील प्रमुख अधिकारी त्याचे कार्य पुढीलप्रमाणे-

१. मोगल सम्राटाच्या आदेशाची अंमलबजावणी करणे.
२. जिल्हा विभागात शांतता व सुव्यवस्था राखणे.
३. लहान सैन्याची एक तुकडी तयार ठेवणे.
४. भूमीकर वसुलीसाठी वसुली अधिकाऱ्यास मदत करणे.
५. प्रजेचे आणि त्यांच्या खाजगी मालमत्तेचे संरक्षण करणे.
६. चोर दरोडेखोरांचा बंदोबस्त करून गुन्हेगारांना शिक्षा देणे.
७. लष्करी अधिकारी म्हणून कार्य करणे.
८. परगण्यातील अधिकाऱ्यावर व आपल्या कनिष्ठ विभागातील अधिकाऱ्यांवर देखरेख ठेवणे.

२.दिवा□r

जिल्हा प्रशासनातील महत्त्वाचा दुसरा अधिकारी म्हणजे दिवाण किंवा अमलगुजार प्रांतातील दिवानाप्रमाणे याला जिल्ह्यातील प्रशासनातील दिवान म्हणून पुढील काम करावी लागत असत.

१. पाटील कुलकर्णी यांच्या कामावर देखरेख ठेवणे.
२. शेतकऱ्याला कर्जपुरवठा करणे.
३. आपल्या अधिकारक्षेत्रातील शेतीची पाहणी करून त्यामध्ये सुधारणा घडवून आणणे.
४. शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाचे रक्षण करणे.
५. जिल्हा प्रशासनातील उत्पन्न व खर्च या बाबतची माहिती वरिष्ठ अधिकाऱ्याला कळवितो.
६. परगण्यातील वसुल झालेला शेतसारा अमलगुजार या अधिकाऱ्याकडे पाठविला जात असे. हा शेतसारा प्रांतीय दिवानाकडे पाठविणे.
७. जिल्हा विभागातील खजिनदाराच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे.

३.वितिकची

जिल्ह्यातील हा हिशोब प्रमुख त्याचे कामे पुढीलप्रमाणे

१. अमलगुजार या अधिकाऱ्याला त्याच्या कामात मदत करणे.
२. जमाखर्चाची कागदपत्रे सांभाळणे.
३. परगण्यातील वसुली बाबतची हिशोब पत्रके तयार करणे.
४. जिल्ह्याच्या तिजोरीत कराच्या रूपात जमा झालेल्या सर्व उत्पादनाच्या हिशोब ठेवणे.
५. प्रत्येक कानुन्गो यांनी पाठविलेली सर्व कागदपत्रे सांभाळून ठेवणे. गावाचा प्रमुख पाटील, त्यांचा सहाय्यक कुलकर्णी यांनी पाठविलेली कागदपत्रे तयार ठेवणे व त्याची तपासणी करणे.

४.खजिनदार

जिल्हा प्रशासनातील खजिनदार हा प्रशासनातील शेवटचा अधिकारी होता. त्याची कामे पुढीलप्रमाणे

१. जिल्हयात जमा झालेला जमीन महसूल आणि इतर उत्पान्नाची रक्कम तसेच त्या संबंधीची कागदपत्रे स्वीकारणे.
२.कोषागारात जमा झालेल्या रक्कमेचे विवरण जिल्हा प्रमुख फौजदार यास देणे.
३.जिल्हा प्रमुख फौजदार याच्या आदेशानुसार कोषागारात जमा झालेली रक्कम सम्राटाकडे पाठविणे.

परगणा (तालुका) प्रशासन

प्रत्येक जिल्ह्याची विभागणी परगण्यात करण्यात आली होती. परगण्याला तालुका असेही म्हणत असत. परगणा प्रशासनातील अधिकारी व त्याचे कार्य पुढीलप्रमाणे :

१.शिकदार

शिकदार हा तालुक्याचा प्रमुख अधिकारी असे. त्याला पुढील प्रकारची कामे करावी लागत असत.

१. परगण्यात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे.
२. फौजदारी खटल्याचा निकाल देणे.
३. चोर दरोडेखोर आणि गुन्हेगाराला शिक्षा देणे.
४. वरिष्ठ अधिकाऱ्याने दिलेल्या आदेशाची अंमलबजावणी करणे.
५. भूमीकर वसुलीसाठी संबंधीत अधिकाऱ्याना मदत करणे.
६. जनकल्याणकारी कामे करणे, जनतेच्या मालमत्तेचे रक्षण करणे.

वरील कार्य व्यवस्थित पार पाडता यावे म्हणून शिकदाराच्या मदतीला लष्कर व कर्मचारी वर्ग होता.

२.अमिल (अमिन)

परगणा प्रशासनातील अमिल हा अधिकारी पुढील प्रकारची कामे करत असत.

१. तालुक्याचा जमीन महसूल आणि इतर आर्थिक उत्पन्नाचा विभाग सांभाळणे.
२. जिल्हा प्रशासनातील अमलगुजार या अधिकाऱ्याला सहाय्य करणे. तो त्याचा मदतनीस होता.
३. दिवाणी खटल्याचा निर्णय देणे.
४. शेतकऱ्यांची रक्कम निश्चित करणे आणि ती वसूल करणे. त्यासाठी शेतकऱ्यांबरोबर चांगले संबंध ठेवणे.
५. भूमीची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. अमिल, अमिन किंवा/मुन्सिफ या नावाने ओळखले जात असे.

३. पोतदार

पोतदार हा तालुक्याचा खजिनदार होता. जमीन महसूल आणि अन्य उत्पन्नाची कागदपत्रे सांभाळण्याचे काम खजिनदारास होते. त्याच्या मदतीला कारकून व कर्मचारी होते.

४. कानुनगो

परगण्यातून शेतसारा वसुल करण्यासाठी पटवारी असत. कानुनगो हा या सर्व पटवाऱ्यांचा अधिकारी असे. हा जमील महसुली संबंधीचे रेकॉर्ड ठेवीत असे. हा अधिकारी पगारदार होता. तो खेड्यापाड्याला भेटी देऊन खेड्याची इंत्यभूत माहिती ठेवित असे.

५. कारकून

कारकून अधिकाऱ्यास सहाय्यक म्हणून कारकून असे प्रत्येक अधिकाऱ्यास त्याच्या प्रशासकीय कार्यात मदत करण्यासाठी कारकून दिला जात असे. तो कारकून आपल्या अधिकाऱ्याच्या आदेशानुसार काम करत असे.

ग्राम प्रशासन

मोगल साम्राज्याच्या प्रशासनातील सर्वात शेवटचा घटक म्हणजे ग्राम प्रशासन पाटील (मुकादम) हा गावचा प्रमुख त्याला मदतनीस कुलकर्णी (पटवारी) असे दोघे मिळून गावचा राज्यकारभार करत असत. त्याच्या व्यतिरिक्त चौगुला व महार जागले हे सुध्दा खेडेगावचा राज्यकारभार करण्यासाठी मदत करत असत.

१.पाटील (मुकादम)

पाटील हा गावचा प्रमुख असे. त्याला पुढील कामे करावी लागत असत.

१. गावचा महसुल जमा करून तो तालुक्याला पाठविणे.
२. गावामध्ये शांतता व सुव्यवस्था निर्माण करणे.
३. गुन्हेगारांना शिक्षा करणे.
४. गावातील भांडणे पंचायत भरवून सोडविणे.
५. दिवाणी व फौजदारी खटल्याचा निवाडा करणे.
६. चोर व दरोडेखोरांपासून गावचे संरक्षण करणे.
७. शेतकऱ्याला दिलासा देणे त्यांना प्रसंगी मदत करणे.
८. वरिष्ठ अधिकाऱ्याने दिलेल्या आदेशाची अंमलबजावणी करणे.

२.कुलकर्णी

कुलकर्णी यास ग्रामसेवक पांड्या व पटवारी या नावाने ओळखले जात असे. तो खेड्यातील पाटलानंतरचा महत्त्वाचा अधिकारी होता. त्याची कामे

१. पाटलाचा प्रशासकीय मदतनीस होता.
२. शेतसारा वसुलीसाठी मदत करणे.
३. वसुल शेतसारा तालुक्याला पाठविणे.
४. गावातील जमिनीचे रेकॉर्ड ठेवणे.
५. पाटलाच्या आदेशाची अंमलबजावणी करणे.
६. खेडेगावाचा जमाखर्च आणि उत्पादनाबाबतचा सर्व हिशोब तयार ठेवणे.

३.चौगुला

चौगुला हा सुध्दा पाटलाचा सहाय्यक म्हणून काम करत असे. त्याची कामे पुढीलप्रमाणे

१. पाटलाच्या आदेशावरून जमातीस आमंत्रित करणे.
२. पाटलाच्या आदेशाचे पालन करणे.
३. जात पंचायतीपुढे आपराध्यास धरून आणणे.
४. पंचायत भरल्यास पाटलाजवळ उभे राहणे.
५. पाटलाला सर्व प्रथम टिळा लावून विडा देणे.
६. पाटलापुढे स्वयंपाकाची भांडी मांडणे त्याचा हुकूम झाल्यावर जातील जेवणास बसण्यास सांगणे.
७. कुलकर्ण्यांची कामे ऐकणे.

८. चावडीची झाडलोट करणे.
९. गावच्या दप्तराची ठेवाठेव करणे.
१०.दिवाणी, मुलकी आणि फौजदारी कामासंबंधात लोकांना चावडीवर बोलावून आणणे. तसेच त्या ठिकाणी पाटील कुलकर्णी यांच्या आदेशाचे पालन करणे.

४.महार जागले

महार हा खेडेगावातील महत्त्वाचा बलुतेदार वतनदार आणि सरकारी शिपाई होता. त्याला वेसकर राबता व पाडेवार महार, जागला, तराळ, व कोतवाल या विविध भूमिकेतून गावाच्या राज्यकारभारातील अनेक प्रकारची कामे करावी लागत होती ती पुढील प्रमा[illegible]-

१. पाटील व कुलकर्णी यांच्या आदेशाची अंमलबजावणी करणे.
२. पाटील व कुलकर्णी यांच्या सरकारी कामात मदत करणे.
३. पाटलांच्या आदेशानुसार काळी पांढरी जात चौकी पहारा करणे.
४. गावात गस्त घालणे दिवसा पिकांचे रक्षण करणे. ,
५. सरकारी व खाजगी निरोप पोहचविणे.
६. दोन गावात निर्माण झालेला सीमातंटा हा दिव्य करून सोडविणे.
७. गावात आलेल्या सरकारी अधिकाऱ्याची सर्व प्रकारची सेवा करणे.
८. चोरीचा शोध लावणे.
९. [illegible]ळा झालेला महसूल तालुक्याला पोहचविणे.
१०. शेतजमीन आणि वतन तंटयात साक्षी पुरावा सादर करणे.
११. गावातील साफसफाई करणे.
१२. सरकारी वेठबिगारीची कामे करणे.
१३. गावकीची सर्व वतनी कामे करणे.
१४. गावाचे संरक्षण करणे.
१५. गावात दवंडी देवून जनतेला सरकारी आदेशाची माहिती देणे.

संदर्भ [illegible]थ :

१. *हबीब ब इरफान (अनु. रमेश रावत)- भारतीय इतिहास मे महाकाल*
२. *प्रा. प्रशांत सु. देशमुख - भारतीय इतिहास इ. स. ६५०-१५५० विद्याभारती प्रकाशन, लातूर डिसेंबर २००३*
३. *डॉ. श. गो. कोलारकर - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास*
४. *डॉ. धनंजय आचार्य - मध्ययुगीन भारत इ. स. १०००-ते १७०७ साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - २००८*
५. *भांडवलकर एस. एस. - भारताचा इतिहास, अभिजात पब्लिकेशन लातूर, जुलै-२००२*
६. *डॉ. काटे पी. व्ही. - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास १००० ते १७०७, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद जुलै १९९७*
७. *प्रा. मदन मार्डीकर - मध्ययुगीनन भारताचा इतिहास- १०००-१७०७, विद्या पब्लिशर्स औरंगाबाद*
८. *डॉ. अनिल कठारे, प्रा. डॉ. संदेश वाघ, प्रा. डॉ. अंबादास मंजुळकर - मध्ययुगीन भारत इ.स. १००० ते १७०७, अक्षरलेणं प्रकाशन, सोलापूर, जून २००१*
९. *वैद्य सी. व्ही. - मध्ययुगीन भारत*
१०. *ओक पी. एन. - इस्लामी परचक्राची सुरूवात, मनोरमा प्रकाशन १९९६*